

Integracja uchodźczyń w świetle polityki integracyjnej Unii Europejskiej i doświadczeń tureckich

Oktawia Braniewicz, *Uniwersytet Łódzki*

ORCID ID: 0000-0002-5453-0019

Inga Kuźma, *Uniwersytet Łódzki*

ORCID ID: 0000-0003-0195-0270

Karolina Mirys-Kijo, *Stowarzyszenie Mosty Europy*

ORCID ID: 0000-0002-1704-3731

Edyta Pietrzak, *Politechnika Łódzka*¹

ORCID ID: 0000-0003-1878-7545

Streszczenie

Artykuł jest wynikiem badań prowadzonych przez autorki w projekcie *The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe* realizowanym w ramach programu *Erasmus+* i mającym na celu stworzenie innowacyjnego modelu rehabilitacji i integracji uchodźczyń (wdrażanego przez Uniwersytet Gaziantep, Turcja) na podstawie doświadczeń krajów partnerskich. Celem artykułu jest analiza specyfiki mechanizmów i modeli integracji stosowanych w pracy z kobietami uchodźczyniami. Zawarte w artykule zagadnienia, takie jak: migracje, prawny status uchodźczyń, polityka integracyjna UE czy programy pomocowe w kontekście kwestii gender, zostały zbadane przy zastosowaniu mieszanych schematów badawczych. Analiza została przeprowadzona z perspektywy transdyscyplinarnej: w ujęciu politologicznym, prawnym, społecznym, antropologicznym i genderowym.

Słowa kluczowe: uchodźczynie, uchodźcy, polityka integracyjna UE, integracja społeczna, zakotwiczenie

¹ Autorki tworzą zespół projektowy „The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe”, No: 2016-1-TR01-K204-033919 realizowany w ramach programu *Erasmus+* przez instytucje partnerskie z Albanii, Republiki Czeskiej, Grecji, Łotwy, Polski, Rumunii i Turcji.

Integration of refugee women in the light of the European Union's integration policy and Turkish experience

Abstract

The article is the result of research conducted by the authors in the project *The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe* supported by Erasmus+ Programme and aimed at creating an innovative model of rehabilitation and integration of refugee women (implemented by the University of Gaziantep, Turkey) based on the experiences of partner countries. The aim of the article is to analyse the specificity of mechanisms and integration models used in work with refugee women. Issues such as migration, legal status of refugee women, EU integration policy or European support programmes for refugee in the context of gender were examined using mixed research methods. The analysis was conducted from a transdisciplinary perspective: political, legal, social, anthropological and gender perspective.

Keywords: refugee women, refugees, integration policy of the European Union, social integration, anchoring

„Demokracje powinny być oceniane przez pryzmat tego, jak traktują obcych”.
(Benhabib 1998)

W roku 2015 przybyło do Europy ponad milion uchodźców. Najwięcej z nich pochodzi z targanych konfliktami Syrii, Iraku i Afganistanu (UNHCR 2018). Według danych UNHCR 16% wówczas przybyłych stanowiły kobiety. Jest to grupa specyficzna i wymagająca specjalnego traktowania. Dlatego w artykule próbujemy odpowiedzieć, na czym owa specyfika polega. Celem artykułu jest analiza mechanizmów oraz modeli integracji stosowanych wobec uchodźczyń, by włączyć je w społeczeństwa krajów przyjmujących. Pytania badawcze, jakie w związku z tym stawiamy, to: Czym jest integracja i jak ją rozumiemy? Jakie modele integracji proponowane są w Unii Europejskiej (UE) i w Turcji? Czy i dlaczego kobiety potrzebują specjalnych programów integracyjnych?

Powyższe pytania doprowadziły nas do postawienia hipotezy, zgodnie z którą modele integracji proponowane przez państwa przyjmujące i stosowane przez UE, by móc realizować potrzeby specyficznej grupy docelowej, jaką są uchodźczynie, powinny uwzględniać perspektywę genderową.

Przedstawione założenia badawcze wynikają bezpośrednio z ekspertyz i analiz, które autorki prowadziły w projekcie *The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe*. Zadaniem projektu było stworzenie innowacyjnego modelu rehabilitacji i integracji uchodźczyń (wdrażanego przez

Gminę Metropolitalną Gaziantep w Turcji), opierającego się na programach szkoleniowych i informacyjnych na temat statusu prawnego uchodźców (realizowane przez Uniwersytet Gaziantep), wypracowanego dzięki doświadczeniom organizacji partnerskich i wiedzy specjalistycznej profesjonalistów, pochodzących z siedmiu państw biorących udział w tym przedsięwzięciu. Grupą docelową było 300 uchodźczyń mieszkających w Gaziantep, ale poza obozami dla uchodźców, i niekorzystających z pomocy oferowanej w obozach.

Ze względu na specyfikę materiałów wykorzystanych w niniejszym artykule i ich transdyscyplinarny charakter, wybraną przez nas metodą analizy będą mieszane schematy badawcze odnoszące się do bezpośredniego wpływu prowadzonych badań na rzeczywistość. Wyrastają one na gruncie praktyki społecznej, gdzie opisuje się, wyjaśnia czy prognozuje w celu znalezienia praktycznego rozwiązania dla podejmowanego problemu (Bäcker et al. 2016: s. 97), czym właśnie jest kwestia integracji kobiet uchodźczyń.

Podstawą do przyjęcia mieszanego schematu w badaniach – jak np. prezentowanych w niniejszym badaniu – są problemy, w których jedno źródło materiałów jest niewystarczające i których wyniki muszą zostać wyjaśnione, a eksploracyjne wyjaśnienie następnie musi zostać poddane generalizacji (Creswell et al. 2007: s. 8). Takim problemem jest niewątpliwie opisywane zagadnienie. Mieszane schematy badawcze pozwalają więc na użycie wszystkich dostępnych metod w celu rozwiązania postawionego problemu. Stosujący je badacze posługują się zarówno liczbami, jak i słowami, łączą myślenie indukcyjne i dedukcyjne, rozwijają umiejętności obserwacji oraz rejestracji interesującego ich fragmentu rzeczywistości. Chcąc ją zrozumieć, stosują najbardziej adekwatne i dostępne metody oraz techniki (Plano Clark et al. 2008: s. 13).

Schemat badawczy opisywany w artykule odpowiada triangulacji wewnętrznej (*within-method triangulation*), która zakłada użycie różnych podejść w obrębie tej samej metody, w naszym przypadku jakościowej interpretacji różnych rodzajów źródeł: materiałów z obserwacji uczestniczącej (zbieranych podczas trwania projektu i wizyt w instytucjach krajów partnerskich), interpretacji tekstów filozoficznych, aktów prawnych, programów działania, rekomendacji i diagnoz. W konsekwencji, proces badawczy obejmujący zbieranie i analizę danych jakościowych polegał na połączeniu wyników (*mixing*) w ostatniej fazie, którą nazywamy triangulacją. W naszym przekonaniu, jest to przedsięwzięcie jak najbardziej celowe, a staje się takim szczególnie wtedy, kiedy weźmiemy pod uwagę różnorodne warsztaty metodologiczne zaangażowanych

w projekt badaczek, odwołujących się do nauk o polityce, stosunków międzynarodowych, prawa i antropologii kulturowej.

Struktura artykułu opiera się na pięciu ułożonych w porządku analitycznym zagadnieniach. Są nimi: problem migracji, analiza grupy docelowej, polityka integracyjna UE, europejska pomoc uchodźcom² a kwestia gender oraz modele kulturowego współżycia i koegzystencji, z uwzględnieniem przykładu rozwiązań tureckich zastosowanych w Gaziantep.

Wprowadzenie w zagadnienie kryzysu migracyjnego

Problematyka przyjmowania i integracji imigrantów nie jest w Europie nowym zagadnieniem. Do końca lat 70. XX wieku nie stanowiła jednak tak poważnego politycznego i społecznego wyzwania, jakim jest obecnie (Łodziński, Grzymała-Kazłowska 2011: s. 14). Począwszy od tamtej dekady, wyzwanie to wpłynęło na transformację polityki kolonialnej w formację postkolonialną. Przełożyło się na kształt europejskich społeczeństw przyjmujących, jak i na wyobrażenie, jakimi mechanizmami powinna się kierować polityka społeczna: zarówno ta wyższego rzędu obowiązująca na poziomie europejskim, w tym unijnym, jak i na poziomie państwowym oraz na lokalnym poziomie praktyki życia codziennego, co odzwierciedla polityka integracyjna UE za sprawą modelu wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance* – MLG).

Próbowano znaleźć rozwiązanie powyższych kwestii, między innymi ratyfikując akty prawne, pozwalające na kontrolę przepływu migrantów³. Ogromny napływ ludności spoza UE pogłębił bowiem w Unii skalę problemów, z którymi jej państwa członkowskie przestały sobie radzić. Brak możliwości weryfikacji dokumentów zgłaszających się osób

² Trzeba mieć świadomość, że pomoc europejska to głównie pomoc świadczona przez UE lub przez nią finansowana, jak w przypadku relokacji funduszy do państw spoza Unii. Jest to również pomoc opierająca się w dużej mierze na działaniach świadczonych w ramach programów społecznych realizowanych przez organizacje pozarządowe. Ze względu na to, że pomoc i inne akcje adresowane są do różnych grup uchodźców przebywających w różnych krajach, dotarcie do danych szczegółowych może nastęrczać problemy. Informacje tego typu są zazwyczaj ogólne i opisują zjawiska w ich wymiarze globalnym. Dlatego w tekście posługujemy się wszelkimi szacunkami niezwykle ostrożnie.

³ Konwencja Dublińska z 1990 roku o przyjmowaniu uchodźców została doprecyzowana w roku 2003 tzw. Umową Dublin II i nadała uchodźcom możliwość starania się o pobyt w jednym kraju europejskim, aby uniemożliwić ubieganie się o zezwolenie na pobyt w wielu krajach (da Lomba 2004: s. 119). Kiedy państwa europejskie zostały zaskoczone ilością osób próbujących pozostać na terenie UE, wtedy podpisano kolejne rozszerzenie wspomnianej umowy – Dublin III. Pozwala ona uchodźcy na składanie podania o pobyt tylko w państwie, do którego dotarł jako do pierwszego miejsca w Europie (Westra et al. 2016: s. 111).

oraz brak systematycznego spisu pojawiających się uchodźców, powoli doprowadziły do chaosu, podziałów europejskiej opinii publicznej, wielu stereotypów wobec Obcych i Innych oraz niemocy polityków w zapanowaniu nad zaistniałą rzeczywistością.

Obecna sytuacja związana z napływem migrantów różni się jednak zasadniczo od tej z przeszłości. Najważniejszymi przyczynami obecnego *kryzysu migracyjnego* były konflikty w regionie blisko-wschodnim, począwszy od tzw. Arabskiej Wiosny⁴, kiedy nastąpiły dynamiczne zmiany społeczno-polityczne, aż do wzrostu znaczenia ugrupowań fundamentalistycznych (jako konsekwencji owych zmian), skończywszy na trwających dotąd konfliktach, z których najpoważniejszym jest konflikt syryjski. Można uznać, że wszystkie te wydarzenia usankcjonowały zjawisko nazwane na terenie Europy *kryzysem migracyjnym*. Napływ migrantów do państw Europy Zachodniej w krótkim czasie doprowadził do znacznego zwiększenia liczby osób uznawanych za uchodźców. Tym, co wyróżnia wspomniany *kryzys migracyjny* od podobnych zjawisk znanych z przeszłości, jest fakt, że nie jest on problemem poszczególnych państw, lecz stanowi wyzwanie globalne, a jego skutki dla całej społeczności międzynarodowej mogą łagodzić tylko współpraca i współdziałanie (Braniewicz 2016: s. 60).

Unia próbuje sobie radzić na różne sposoby z napływającymi falami ludzi. Jednym z nich była strategia relokacji, czyli Europejski Program w zakresie Migracji zaproponowany 13 maja 2015 roku przez Komisję Europejską (Europejski Program 2015). Obejmował on przesiedlenie 40 tys. osób z Grecji i Włoch oraz przesiedlenie 20 tys. osób z krajów trzecich do UE. We wrześniu 2015 roku Komisja Europejska przedstawiła projekt relokacji dodatkowych 120 tys. uchodźców z krajów trzecich do UE. Program ten nie spotkał się jednak z życzliwym przyjęciem polityków ani obywateli i można powiedzieć, że poniósł fiasko.

Zgodnie z Traktatem o Unii Europejskiej (TUE) i Deklaracją Nowojorską (Deklaracja Nowojorska 2016) państwa uzgodniły ramy dotyczące masowego przemieszczania się uchodźców. Członkowie Parlamentu Europejskiego w Rezolucji w sprawie rozwiązań dotyczących przepływu uchodźców i migrantów: rola działań zewnętrznych UE z dnia 5 kwietnia 2017 roku (Rezolucja Parlamentu Europejskiego 2017), podkreślają, że jesteśmy świadkami bezprecedensowo wysokiego poziomu mobilności ludzi. Zaznaczają, że wspólnota międzynarodowa musi niezwłocznie podjąć działania

⁴ Arabska Wiosna to określenie na masowe protesty o charakterze społecznym, politycznym i gospodarczym, zapoczątkowane w 2010 roku w Tunezji, które przetoczyły się przez państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu i doprowadziły do zmiany układu sił w regionie (Górak-Sosnowska 2011).

na rzecz wzmocnienia wspólnej reakcji na wyzwania związane z tym zjawiskiem. Taka reakcja powinna opierać się na zasadzie solidarności i nie może się skupiać jedynie na względach bezpieczeństwa. Jej myślą przewodnią powinna być ochrona praw i godności każdej osoby zmuszonej – bez względu na okoliczności – do opuszczenia własnego domu w poszukiwaniu lepszego i bezpieczniejszego życia.

Charakterystyka grupy docelowej

Podstawowymi aktami na poziomie prawa międzynarodowego regulującymi status uchodźców, a tym samym definiującymi, kim jest ta grupa, są Konwencja dotycząca statusu uchodźców z 28 lipca 1951 roku (Konwencja Genewska) oraz Protokół dotyczący Uchodźców (Protokół Nowojorski) z 31 stycznia 1967 roku, które podają, jakie przesłanki muszą zostać spełnione łącznie, aby osoba migranta/migrantki mogła uzyskać status uchodźcy⁵. Cudzoziemiec taki musi przebywać poza krajem pochodzenia, nie korzystać z ochrony innego państwa, żywić uzasadnioną obawę przed prześladowaniem z powodu rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub poglądów politycznych, nie może lub nie chce korzystać z ochrony państwa pochodzenia, i w jego przypadku nie mają zastosowania klauzule wyłączające⁶. Kandydaci i kandydatki do statusu uchodźcy mają ograniczony dostęp do praw cywilnych i politycznych, a tym samym brak swobody poruszania się poza zakresem

⁵ Status uchodźcy należy więc postrzegać jako pewien zespół wzajemnych powiązań, głównie między państwem pobytu, w tym między innymi państwami, oraz całą społecznością międzynarodową, a uchodźcą. W krajach członkowskich UE status uchodźcy został określony przez Dyrektywę Rady 2004/83/WE i Dyrektywę Rady 2001/40/WE, które przewidują wprowadzenie jednolitych dla wszystkich państw członkowskich UE kryteriów identyfikacji osób rzeczywiście potrzebujących międzynarodowej ochrony. Ustanawiają także wspólne minimalne normy dotyczące procedur udzielania i pozbawiania ochrony, których intencją jest ograniczenie przepływu cudzoziemców, ubiegających się o nadanie statusu uchodźcy między państwami członkowskimi UE ze względu na różnice w przepisach regulujących możliwość otrzymania owego statusu (Krzyżak 2016: s. 98).

⁶ Oprócz wspomnianych powyżej aktów, prawne gwarancje ochrony uchodźców odnajdujemy także w przepisach, takich jak: Europejskie porozumienie dotyczące przekazania odpowiedzialności za uchodźców, które zostało podpisane 16 października 1980 roku w Strasburgu (Europejskie Porozumienie 1980), Konwencja Dublińska podpisana 15 czerwca 1990 roku (Konwencja Dublińska 1990), Konwencja o Prawach Dziecka z 20 listopada 1989 roku (Konwencja o Prawach Dziecka 1989), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku (Międzynarodowy Pakt Praw 1966), Europejska Konwencja Praw Człowieka z 1950 roku (Europejska Konwencja Praw Człowieka 1950), Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, otwarta do podpisu w Nowym Jorku 7 marca 1966 roku (Konwencja w sprawie Likwidacji 1966), Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego, okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania z 10 grudnia 1984 roku (Konwencja w sprawie Zakazu Stosowania Tortur 1984).

przyznanym im przez dane państwo; mają też ograniczone prawo do zatrudnienia, brak prawa do udziału w stowarzyszeniach o charakterze politycznym, brak praw politycznych, niemożność zrzeszania się w związkach zawodowych, brak prawa do emerytury, świadczeń dla bezrobotnych i ograniczone prawo do korzystania z opieki zdrowotnej, a także ograniczone prawo do opłacania edukacji dzieci (Benhabib 2015: s. 168–171).

Aby lepiej zrozumieć specyfikę sytuacji kobiet uchodźczyń trzeba wykonać pracę polegającą na zapoznaniu się ze źródłami ich sytuacji społecznej, ekonomicznej, politycznej, kulturowej w ich krajach pochodzenia (*Syria kobiet* 2016: s. 4). Kobiety uchodźczynie narażone są na różne niebezpieczeństwa, często uciekają przed przesładowaniami wynikającymi z przynależności etnicznej, politycznej, religijnej lub ze względu na płeć. Narażone są więc na większe ryzyko, niż mężczyźni, z powodu przemocy uwarunkowanej płcią, zagrożone są w większym stopniu handlem ludźmi, mogą spotkać się z ograniczeniami w dostępie do pomocy medycznej oraz do usług w zakresie zdrowia reprodukcyjnego. Ponoszą także częściej niż mężczyźni ciężar opieki nad innymi członkami rodziny, zwłaszcza jeśli są samotnymi matkami.

Kobiety uciekinierki i migrantki narażone są ponadto na długotrwały stres. Diagnozuje się u nich stany depresyjne ze względu na traumatyczne doświadczenia, przeżycia wojenne, przemoc w rodzinie i patriarchalnym społeczeństwie czy gwałty, które są później pomijane w sytuacji uchodźstwa (Pomoc Uchodźczynom po Doświadczeniu Przemocy 2016: s. 4), gdyż dla systemu wsparcia kluczowe jest zaspokojenie podstawowych potrzeb (mieszkanie, wyżywienie), a dopiero później skupienie się na zdrowiu psychicznym. Uchodźczynie doświadczają podwójnej dyskryminacji zarówno jako kobiety, jak i osoby urodzone za granicą kraju przyjmującego. Jeśli chodzi o rynki pracy, to nie uwzględnia się często faktu, że uchodźczynie napotykają więcej trudności niż mężczyźni w znalezieniu zatrudnienia, ponieważ są odpowiedzialne za dzieci i opiekę nad bliskimi zależnymi. Ze względu zaś na brak uznania ich kwalifikacji, zatrudniane są często na niskopłatnych stanowiskach. Z powodu ograniczonego dostępu do możliwości kształcenia czy słabej znajomości języka kraju przyjmującego, możliwości integracji uchodźczyń są ograniczone. Jeśli chodzi o opiekę zdrowotną, to uchodźczynie mają trudności z dostępem do niezbędnych informacji i muszą stawiać czoła barierom kulturowym⁷. Tymczasem Dyrektywa Rady 2003/9/WE z dnia 27 stycznia 2003 roku

⁷ Raporty dotyczące sytuacji kobiet uchodźczyń: "I Want a Safe Place" (2016), Gender-Based Violence (2013), Women Alone (2014), Living Under Siege (2014), Gender equality in Syrian Arab Republic (2014), Niekontrolowane migracje (2015), Report of the Independent International Commission, Protection and Riski for Women and Girls (2016).

(Dyrektywa Rady 2003/9/WE/) – tzw. dyrektywa recepcyjna – w przepisie art. 17 nakazuje państwom członkowskim UE „wzięcie pod uwagę szczególnej sytuacji osób wrażliwych, takich jak: małoletni, małoletni pozbawieni opieki, osoby niepełnosprawne, osoby starsze, kobiety ciężarne, rodzice samotnie wychowujący małoletnie dzieci oraz osoby, które zostały poddane torturom, ofiary gwałtu lub innych poważnych form przemocy fizycznej, psychicznej lub seksualnej, w ustawodawstwie krajowym wprowadzającym w życie przepisy rozdziału II odnoszące się do materialnych warunków przyjmowania i opieki zdrowotnej“ (Przybysławska 2013: s. 6). Także konkluzje Wysokiego Komisarza Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców, wskazują na potrzebę specjalnej ochrony kobiet uchodźczych (UNHCR’s Policy on Older Refugees 2000). Czy jednak ich ochrona ma miejsce? I jak opisane wyżej problemy wyglądają na tle prowadzonej od lat przez UE polityki integracyjnej?

Polityka integracyjna UE

Trzeba zacząć od konstatacji, że proces integracyjny jest długotrwały. Na sposób prowadzenia polityki integracji wpływa rodzaj doświadczeń, jakie mają poszczególne państwa w związku z napływem imigrantów. Najbardziej doświadczone w tej kwestii Holandia, Szwecja czy Wielka Brytania, prowadzą takie polityki oraz debaty publiczne od ponad 30 lat, włączając w nie coraz to nowych aktorów.

Kraje zachodnioeuropejskie rozpoczęły pierwsze akcje integracyjne w latach 50. i 60. XX wieku i wpływały na działania w tym zakresie na poziomie wspólnotowym (Traktat Amsterdamski 1997 i Szczyt w Tampere 1999) oraz negocjowały rozwiązania w obszarze integracji zarówno na poziomie międzyrządowym (Rada Europejska), jak i wspólnotowym (Matusz-Protasiewicz 2013b).

Po wejściu w życie Traktatu z Lizbony w 2007 roku, migracje stały się przedmiotem kompetencji KE oraz Rady Unii Europejskiej i Parlamentu Europejskiego. W odniesieniu do zagadnień związanych z obszarem wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości zdefiniowano takie kwestie, jak: swobodny przepływ osób, azyl, imigracja oraz kontrola granic. Integracja imigrantów legalnie mieszkających na terenie UE była traktowana jako uzupełnienie polityki migracyjnej. Zakres ten pozostaje w kompetencjach państw członkowskich. Obecność imigrantów w UE, wynikające z tego faktu wyzwania i napięcia, jak zamieszki z udziałem imigrantów, przyczyniają się do traktowania integracji jako wspólnej sprawy wszystkich państw członkowskich. W Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) w art. 79 czytamy, że instytucje europejskie podejmują

działania w celu wspierania państw członkowskich w kształtowaniu polityki integracji obywateli państw trzecich. Wytyczne KE koncentrują się na przestrzeganiu praw człowieka i promowaniu aktywnej integracji obywateli oraz na zwróceniu uwagi, że błędnie prowadzona polityka integracyjna może powodować nasilenie problemów społecznych (EUROPEAN COMMISSION 2001). KE definiuje proces integracji jako dynamiczny i dwustronny, oparty na wzajemnym dostosowywaniu się imigrantów i społeczności lokalnych⁸ (Council of The European Union 2004). KE zwraca też uwagę na wzmacnianie zdolności kraju przyjmującego do czerpania z różnorodności i na wzmacnianie roli prywatnych aktorów w zarządzaniu różnorodnością, promowanie dobrych relacji sąsiedzkich oraz wzmacnianie współpracy z mediami w kwestiach integracji.

KE postuluje objęcie działaniami integracyjnymi jedynie obywateli państw trzecich legalnie przebywających na terenie państw członkowskich UE, a także współpracę i wymianę informacji o dobrych praktykach między działającymi na rzecz integracji instytucjami państw członkowskich, co zostało sformułowane w Programie Haskim, przyjętym przez Radę Europejską 5 listopada 2005 roku (EUROPEAN COMMISSION 2005a). W tym to celu powołano Europejską Sieć Migracyjną oraz Krajowe Punkty Kontaktowe, mające zbierać dane dotyczące wdrażanych polityk integracyjnych oraz wypracowywanie wskaźników umożliwiających ocenę ich efektów. W roku 2005 na podstawie Wspólnej agendy⁹ na rzecz integracji, powołano Europejskie Forum Integracyjne – swoistą platformę dialogu na temat integracji imigrantów (European Commission 2005b), której uzupełnieniem jest Europejska Strona Integracyjna

⁸ Polityka integracyjna dotyczy dwóch stron: państwa i imigrantów. Państwo jest w tym systemie reprezentowane przez instytucje, partie polityczne, związki zawodowe, doradców i ekspertów, natomiast imigranci – przez organizacje i stowarzyszenia imigranckie o różnym charakterze (kulturalne, społeczne, etniczne, religijne) oraz organizacje pozarządowe zajmujące się pomocą imigrantom. W zależności od systemu politycznego państwa oraz doświadczeń w prowadzeniu polityki migracyjnej występuje zróżnicowanie aktywności na poszczególnych poziomach władzy. We Francji jest to zarządzanie centralne, a w Niemczech, Hiszpanii i we Włoszech – regionalne i lokalne, co wiąże się z autonomią regionów i odmiennością systemów politycznych. W demokracji konsensualnej w Holandii duże prawa dane są mniejszościom i ich organizacjom, które są aktywne w procesie kształtowania polityki migracyjnej. We Włoszech i Hiszpanii ważną rolę w realizowaniu polityki społecznej odgrywają organizacje pozarządowe i to właśnie one są głównymi partnerami w debacie na temat migracji (Matusz-Protasiewicz 2013b: s. 80).

⁹ Realizacja zadań sformułowanych we Wspólnej agendzie na rzecz integracji została wsparta finansowo w wysokości 813 mln euro w latach 2007–2013 w ramach Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (EFI), będącego częścią programu SOLID (razem z Funduszem Granic Zewnętrznych, Europejskim Funduszem Powrotów Imigrantów oraz Europejskim Funduszem na rzecz Uchodźców) ustanowionym na mocy decyzji Rady Unii Europejskiej w roku 2007 (Council of the European Union 2007).

(<https://ec.europa.eu/migrant-integration>), gdzie publikowane są raporty, wyniki badań i opisy dobrych praktyk w zakresie integracji imigrantów.

Przykładem polityki integracyjnej, będącej działaniem zmierzającym do włączenia imigrantów do wszystkich sfer życia społecznego UE, jest wspomniany wyżej model wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance* – MLG) zakładający oddanie części uprawnień pozostających w kompetencjach państwa organom ponadnarodowym, przy jednoczesnym większym zaangażowaniu władz lokalnych i regionalnych. Proces decyzyjny w takim modelu zarządzania odbywa się w wielu wymiarach, w ramach formalnych i nieformalnych konsultacji (Matusz-Protasiewicz 2013: s. 76). Zarządzanie wielopoziomowe angażuje aktorów instytucjonalnych i pozainstytucjonalnych, pozostających zarówno w układzie wertykalnym, jak i horyzontalnym, i znacznie wykracza poza klasyczną formę rządzenia (Sroka 2009).

Narzędziem wielopoziomowego zarządzania jest otwarta metoda koordynacji (OMK) opierająca się na partycypacji obywateli w procesie decyzyjnym na poziomie ponadnarodowym. Odnośnie do polityki integracji imigrantów, sprowadza się ona do wymiany doświadczeń, tworzenia zbiorów dobrych praktyk, prób tworzenia ilościowych i jakościowych wskaźników integracji oraz oceny działań w tym obszarze prowadzonych w krajach członkowskich (Schäfer 2004). Imigranci otrzymują tu możliwość włączenia się w proces formułowania polityki integracyjnej. Należy jednak zapytać, czy cele tak różnych aktorów zaangażowanych w tworzenie polityki integracyjnej, tzn. imigrantów i społeczności lokalnych, nie są rozbieżne (Matusz-Protasiewicz 2013: s. 76–78).

W praktyce polityka integracyjna polega na wzięciu przez władze lokalne odpowiedzialności za implementację prawa, wykonywanie ustawowo przyznanych im zadań i przyjęcie określonych strategii zarządzania różnorodnością. Strategie te dotyczą przeciwdziałania dyskryminacji i marginalizacji imigrantów w przestrzeni społeczności lokalnych, budowania pozytywnych relacji między zróżnicowanymi etnicznie mieszkańcami oraz stymulowania dialogu międzykulturowego (Matusz-Protasiewicz 2013: s. 82).

Europejska pomoc uchodźcom a kwestia gender

Podejmując temat europejskiej pomocy uchodźczyniom, trzeba wyjaśnić istotne aspekty związane z polityką redystrybucji i uznania, z miejscem kategorii gender w polityce migracyjnej oraz w integracji. To bowiem integracja jest słowem kluczem

współczesnej polityki społecznej, głównie europejskiej, nastawionej na włączanie Innych–Obcych, rozumiejąc przez to także swojskich marginalizowanych w wyniku biedy czy bezdomności, płci, tożsamości seksualnej, wieku, stanu zdrowia, stopnia (nie)sprawności itp.

Należy wskazać dwa sposoby radzenia sobie z problemem szeroko pojętej integracji. Pierwszym z nich jest zachowanie ram liberalnego państwa narodowego i jednoczesne niwelowanie krzywd za pomocą zaadoptowania multikulturowej koncepcji narodu, pozwalającej zaaklimatyzować się migrantom i uchodźcom oraz uznającej ich za mniejszości. Sposób drugi przekracza koncepcję liberalnego państwa narodowego i opiera się na idei postmodernistycznego i kosmopolitycznego obywatelstwa, łączącej liberalną demokrację z państwem narodowym (Kymlicka 2006: s. 13–131).

Dotychczas integracja przybierała w Europie dwie formy: tzw. francuską asymilacyjną, polegającą na nadaniu „obywatelstwa republikańskiego” w zamian za „prywatność wyznania”, oraz tzw. brytyjską mozaikową, spotykaną także w państwach skandynawskich, przyznającą przestrzeń publiczną mniejszościom pod postacią „praw zbiorowych”, mających zapewnić harmonijne współzycie różnych grup w ramach liberalnego, tolerancyjnego społeczeństwa (Nadgrodkiewicz 2010: s. 127). Odnosząc te propozycje do Europy zmagającej się z *kryzysem migracyjnym*, jednoznacznie można stwierdzić, że żadna z powyższych form nie przetrwała próby czasu i próby siły.

Źródeł tego stanu rzeczy szukać należy głębiej. Nieszczelne granice są tylko objawami zjawiska ekskluzji. Inny–Obcy jest bowiem postrzegany jako zagrożenie. Przyczyną odbierania migracji w negatywny sposób stała się głęboko zakorzeniona w europejskiej tradycji obawa przed owym Innym (Benhabib 1998). Dlatego idea multikulturalizmu opierająca się na modelu uznania, starająca się pogodzić wszystkich, nie jest możliwa (Benhabib 1998).

Brak uznania dla określonych mniejszości w sferze publicznej przekłada się bezpośrednio na ich marginalizację ekonomiczną (Somers 2008). Pojawia się w związku z tym pytanie: Czy w polityce odnoszącej się do różnorodności społecznej, należy stawiać na uznanie, czy redystrybucję?

Model redystrybucji (sprawiedliwy podział bogactw) ma źródła w tradycji liberalnej i koncentruje się na niesprawiedliwościach socjoekonomicznych, jak eksploatacja ekonomiczna i marginalizacja. Model uznania/różnicy oznacza idealną relację opartą na wzajemności między podmiotami, niesprawiedliwości są zaś w nim sytuowane w kategoriach kulturowych (Szahaj 2004: s. 121–126). Zwolennicy paradygmatu uzna-

nia odrzucają więc paradygmat redystrybucji, uznając go za przestarzały materializm. Zwolennicy paradygmatu redystrybucji odrzucają zaś paradygmat uznania, uważając podejmowane w nim kwestie za fałszywą świadomość.

Jednak trzeba zauważyć, że obie koncepcje skupiają się głównie na prawach grupowych, co jest niebezpieczne dla kobiet, gdyż w imię obrony wartości i tradycji grupy dochodzi często do ograniczania praw kobiet, które mają się „poświęcić” dla wyższego celu grupowego (Benhabib 2002: s. 56). Mimo teoretycznych sporów dotyczących praw mniejszości, dominującym współcześnie paradygmatem jest uznanie. Nancy Fraser i Seyla Benhabib zwracają uwagę, że tożsamość jednostki tworzy się na przecięciu różnych perspektyw. Fraser wyróżnia cztery grupy tożsamości: klasę, gender, rasę i płeć (*sex*). Rasa i gender przecinają się w poprzek z redystrybucją i uznaniem. Bycie kobietą i jednocześnie członkinią opresjonowanej rasy ma konsekwencje zarówno w modelu redystrybucji, jak i uznania (Fraser 2005: s. 95–96). Także dla Benhabib istnieje głęboki i nierozzerwalny związek między różnorodnością kulturową a różnicami związanymi z gender (Benhabib 2002: s. 50).

Unijne programy finansowania¹⁰ nie obejmują jednak środków specjalnie dedykowanych czy alokowanych na pomoc i integrację uchodźczyń i kobiet ubiegających się o azyl. Polityki, działania i sposoby mające na celu poprawę warunków życia uchodźczyń przebywających w państwach członkowskich UE, czerpią z różnych programów finansowania dotyczących integracji, spójności społecznej, imigracji i azylu oraz równouprawnienia płci (Sansonetti 2016: s. 19)¹¹.

¹⁰ UE podejmuje wiele działań mających na celu wsparcie współpracy międzynarodowej na rzecz uchodźców. Jednym z takich mechanizmów było utworzenie Europejskiego Funduszu na rzecz Uchodźców (EFU), przekształconego w 2014 roku w Fundusz Azylu, Migracji i Integracji. Dzięki niemu wspomagane są działania państw członkowskich związane m.in. z warunkami przyjmowania uchodźców i procedurami azylowymi, poprawą zdolności państw członkowskich do opracowywania, monitorowania i oceniania ich polityk azylowych (Fundusze MSWiA). Kolejnym mechanizmem wspierającym działalność państw członkowskich jest program wsparcia w sytuacjach nadzwyczajnych na rzecz integracji i zakwaterowania (ESTIA). ESTIA ma na celu pomoc uchodźcom i ich rodzinom w opłaceniu zakwaterowania oraz zapewnić im środki niezbędne do życia. Obecnie w tym względzie zmienił się rodzaj udzielanej pomocy: wcześniej było to przede wszystkim zapewnienie miejsca w obozach dla uchodźców i dostarczanie artykułów pierwszej potrzeby, teraz zaś – środki niezbędne do życia poza obozem (Komunikat prasowy Komisji Europejskiej 2017).

¹¹ W europejskich wieloletnich ramach finansowych, rozporządzenia w sprawie europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych na lata 2014–2020 (UE) nr 1303/2013 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 grudnia 2013 r., ustanawiają wspólne przepisy, dotyczące: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego; rozporządzenia zawierają również przepisy

Ku różnym modelom kulturowego współzycia i koegzystencji

Integracja nie jest jedynym, ani nie musi być też docelowym stanem współzycia wewnątrz grup złożonych – nie zawsze bowiem sprawdza się we wszystkich warunkach prawno-społecznych (Bloch 2012). Alternatywnym rozwiązaniem, modyfikującym nastawienie integracyjne, byłaby strategia społecznego zakotwiczenia (omówiona przez Aleksandrę Grzymałę-Kazłowską 2013). Jednak odmienne opcje niż przyjęta obecnie w Unii integracja, traktowana jako oficjalna praktyka podparta aktami prawnymi, wymagałaby wielu zmian: od mentalnych i społecznych po legislacyjne. Dotychczasowa praktyka polega jednak na integrowaniu zgodnie ze strategiami asymilacyjnymi i adaptacyjnymi¹². Mają one głównie za zadanie wyposażyć Innego–Obcego w nowe kompetencje społeczne i narzędzia kulturowe, aby jego/jej funkcjonowanie w nowym środowisku wydało się swojskie dla członków kultury goszczącej, jednocześnie przyczyniło się do wzbogacenia kultury przyjmującej o nowy kapitał społeczny i kulturowy. Owa integracja ma miejsce jedynie w przypadku, kiedy uda się uzyskać efekt zespolenia między obydwoma stronami (więcej: Plewko 2010). Procesowi integracji towarzyszą obawy i lęki gospodarzy, o których przede wszystkim mówi się w mainstreamowych mediach, pomijając fakt, że strach i stres towarzyszą również przybyszom (por. Grzymała-Kazłowska 2013).

Reakcja na kryzys i miejsce pobytu migranta/migrantki w połączeniu z jego zasobami kulturowymi, wpływa na jego sposób włączenia. W ramach integracji, migranci i migrantki mogą przybrać zatem postawę dążącą do asymilacji, polegającą na odchodzeniu od swojego poprzedniego dziedzictwa, by przyjmować i przejmować nowe założenia. Migrant/migrantka może także pozostać przy własnej kulturze, czego skutkiem może być separacja¹³ lub nawet marginalizacja¹⁴.

Większą elastyczność na gruncie polityki czy ideologii integracji mogłoby zapewnić podejście przeanalizowane przez przywołaną badaczkę Grzymałę-Kazłowską (2013),

ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego; oprócz rozporządzeń w sprawie wspólnych funduszy ESI każdy z funduszy szczegółowych UE jest regulowany rozporządzeniem szczegółowym (Sansonet 2016: s. 20).

¹² Ważnym ich aspektem jest wypracowanie z przybyszami postawy otwartości na uczenie się. Chodzi przede wszystkim o naukę języka kraju pobytu, który ułatwia rozpoczęcie edukacji w danym państwie, wejście na rynek pracy, a przede wszystkim pozwala lepiej zrozumieć kulturę zastanej społeczności (Bloch 2012).

¹³ Zakłada dystans wobec kultury przyjmującej, co nie musi oznaczać jednak jej potępienia czy negacji. Skrajną formą separacji byłaby gettoizacja.

¹⁴ Następuje zerwanie z pierwszą kulturą oraz brak włączenia się do kultury przyjmującej.

znane pod nazwą społecznego zakotwiczenia. Polega ono na włączaniu się do grupy poprzez szukanie u jednostki/przez jednostkę takich punktów odniesienia, które są wspólne czy zbliżone do wybranych elementów nowej kultury, pozwolą zatem zachować jednostce równowagę na poziomie psychologiczno-społecznym, nie zmieniając dogłębnej tożsamości (Grzymała-Kazłowska 2013: s. 11). Zakotwiczenie jako strategia włączająca migrantów nie polegałaby zatem na dołączaniu i wpasowywaniu przybyszy do zastanego społeczeństwa, lecz na dążeniu do osiągnięcia harmonii w koegzystencji (Grzymała-Kazłowska 2013: s. 14).

Co zatem istotne w kontekście pomocy migrantom i uchodźcom, koncepcja zakotwiczenia, w odróżnieniu od klasycznego podejścia zmierzającego do integracji, jest najbardziej adekwatna wobec pojęcia transnarodowej identyfikacji i mobilności. W ramach zakotwiczenia jednostki postrzegane są jako aktywne, wewnątrzsterowne, dążące do stabilizacji, potrzebują więzi i są zdolne do budowania sieci społecznych. Jest to ujęcie, które godzi indywidualistyczne podejście zachodnie wobec kwestii tworzenia własnej tożsamości z innymi modelami kulturowymi, opartymi na bardziej kolektywnym priorytecie.

Przykład rozwiązań tureckich z Gaziantep – koordynator projektu¹⁵

Koordynatorem projektu “The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe” był Uniwersytet w Gaziantep współpracujący aktywnie z lokalnymi organizacjami publicznymi: Urzędem ds. Zdrowia i Pomocy Społecznej – Biurem ds. Uchodźców (Department Of Health & Social Services – Directorate Of Migration Office). Gaziantep jest położone zaledwie 118 km od Aleppo, do granicy z Syrią jest ok. 50 km. W całej prowincji Gaziantep jest ok. dziesięciu obozów dla uchodźców, zdolnych przyjąć mniej więcej 300 tys. osób. Liczba Syryjczyków w tym mieście stanowi 18% całej jego populacji. Gaziantep jest pod tym względem na czwartym miejscu w Turcji¹⁶.

¹⁵ Opis przyjętej strategii włączającej opiera się na materiałach niepublikowanych (jak m.in. materiały z sesji jesiennej w 2017 roku) oraz dyskusjach z koordynatorami ze strony tureckiej, podczas licznych spotkań uczestników projektu “The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe”. Projekt ten zdobył uznanie agencji tureckiej Erasmus+ i uzyskał pierwsze miejsce w 2017 roku w konkursie krajowym na najlepsze projekty w ramach Strategic Partnership Erasmus+.

¹⁶ Turcja udzieliła schronienia ponad 3 mln osób. Wśród nich znajdują się takie narodowości, jak: Syryjczycy, Irakijczycy, Afgańczycy, Somalijczycy i uchodźcy z innych krajów. Według danych Stowarzyszenia na rzecz kultury i edukacji (ILKE – İlim Kültür Eğitim Derneği) tylko w 2016 roku Turcja przyjęła ok. 2,5 mln syryjskich uchodźców (Vatandaş 2016: s. 7), dla których rząd turecki

Turcja w swojej polityce migracyjnej przyjęła normy wynikające z prawa międzynarodowego, jak Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Konwencja Genewska, o których aktach było wspomniane wyżej. Zgodnie z tureckimi deklaracjami, polityka wobec migrantów opiera się na trzech zasadach: pierwszą z nich jest zasada otwartych drzwi, drugą – *non-refoulement* (chroniąca prawa prześladowanych, których nie można odesłać do kraju, w którym mogłaby ich spotkać groźba prześladowań) oraz zasada trzecia – tymczasowej polityki ochrony.

W ocenie Turków napływ Syryjczyków nie polega na migracji krótkotrwałej i przejściowej, lecz jest czymś trwałym, stąd dobór środków i taktyk pomocowych – włączających, prezentowanych m.in. przez lidera projektu, czyli miasto Gaziantep. Taktyki te składają się na politykę, której szerszym zamiarem jest uspołnienienie (jeden z warunków zakotwiczenia). Turcy kładą więc nacisk na kilka komponentów pomocy, które się wzajemnie warunkują. Są to: mieszkalnictwo, zatrudnienie, opieka zdrowotna, edukacja i usługi komunalne (ponieważ duża populacja zamieszkująca wspólny teren eksploatuje w o wiele większym stopniu infrastrukturę komunalną, więc wzrasta wtedy zużycie wody, ilość odpadów itp.).

Aby temu sprostać (zarówno ideałom humanitarnym, jak i reorganizacji życia społecznego, czyli dostosowaniu infrastruktury do zwiększonej liczebności populacji), gmina Gaziantep poszerzyła własne kompetencje. Stworzyła specjalne – jak nazwali je koordynatorzy projektu – innowacyjne instytucje, których celem jest zaspokojenie szczególnych potrzeb, które oscylują między zapobieganiem krótkotrwałym kryzysom a pomocą lub wsparciem, czy też towarzyszeniem podczas realizacji przez przybyszów długoterminowych celów. Polityka pomocowa Gaziantep wychodzi jednak poza czy-

i organizacje pozarządowe uruchomili wiele programów wsparcia. Pomoc ta oferowana jest także dzięki UE. W listopadzie 2015 roku UE uruchomiła dla Turcji mechanizm koordynacji działań finansowych dla syryjskich uchodźców. Polegało to na dostarczeniu 1/3 środków finansowych z budżetu UE i 2/3 ze środków państwowych w celu zapewnienia kompleksowego i skoordynowanego wsparcia potrzeb uchodźców. Ponadto KE wspiera wiele projektów realizowanych na terenie Republiki Tureckiej, dotyczących rehabilitacji fizycznej, opieki nad ofiarami wojny, pomocy osobom z niepełnosprawnościami (*Turkey: refugee crisis: s. 3*). Do stycznia 2017 roku Turcja przeznaczyła 11,4 biliona euro na pomoc uchodźcom, a w latach 2016–2017 otrzymała wsparcie od państw członkowskich UE w wysokości 588 mln euro. Dzięki tym środkom udało się zapewnić pomoc dla przyjętych osób zarówno w sferze podstawowych środków utrzymania, jak i na poziomie adaptacji do życia w społeczeństwie (*Turkey: refugee crisis: s. 2*). Ważnym aspektem całego procesu jest fakt, że jak do tej pory w prawie tureckim nie funkcjonowały przepisy dotyczące osób ubiegających się o azyl. Po 2013 roku zmieniło się to i wprowadzono przepisy dotyczące syryjskich uchodźców, ich ochrony oraz warunków przyjęcia (Vatandaş 2016: s. 8). Następnie w 2014 roku wprowadzono tzw. tymczasową ochronę dla uchodźców (*Regional refugees 2016*).

sty interwencjonizm na rzecz budowania polityki spójności oraz dążenia do rozwoju. Jednym z owych innowacyjnych działań było powołanie Biura ds. Uchodźców, które przyjmuje strategię tworzenia i realizowania projektów zgodnie z potrzebami (co może kojarzyć się z szukaniem „kotwic” i „portu”, w jakim można byłoby je „zrzucić”, na tym zaś – obrazowo sprawę ujmując – polega zakotwiczenie społeczne). Powstało tam także Centrum Badań Społecznych, gdzie są opracowywane mapy ryzyka społecznego Gaziantep, analizy sytuacji i ich oceny, szczególnie na poziomie wydajności systemu wsparcia społecznego. Jak dotąd, ponad 20 tys. syryjskich rodzin zostało osiedlonych w ponad 20 kręgach sąsiedzkich i nadal trwają badania nad procesami wzajemnej współzależności.

Edukacją zajmuje się agenda gminna, która sprawuje pieczę nad dwoma syryjskimi ośrodkami informacji i edukacji, prowadzącymi (od 2012 roku) szkoły dla syryjskich dzieci. Szkoły te powstały, aby nie dopuścić do powstania „straconego pokolenia”. Wysiłki gminy zaś są skoncentrowane na pomocy uczniom z rodzin imigrantów o małych zasobach finansowych. Finansowanie edukacji i potrzeb życiowych dzieci, w tym transport do szkoły, jest w pełni pokrywane przez gminę Gaziantep (ponad 3 tys. uczniów ukończyło dzięki temu naukę, a kolejny tysiąc ją kontynuuje). Także na tym polu widać, że rozwiązania tureckie odnoszą się do cech metody zakotwiczenia: edukacja jest zatem prowadzona m.in. przez samych uchodźców, jednak jej cel (obniżenie ryzyka powstania „straconego pokolenia”) nie byłby możliwy bez aktywnej pomocy, choć innego rodzaju (finanse) kraju przyjmującego i UE¹⁷.

Standardowym trybem typowym dla modelu integracji, stosowanym także w Gaziantep, jest wdrażanie na rynek pracy przez naukę języka tureckiego i angielskiego (co może wydawać się jednak pójściem dalej) oraz zdobywanie przez przybyszy kwalifikacji zawodowych.

Dla kobiet powstało zaś centrum pod nazwą ENSAR. Adresowane jest szczególnie do tych z nich, które mieszkają poza ośrodkami – mają one bowiem inne cele i ogląd swojego życia po opuszczeniu ośrodka. Dowodzi to także, że oferowane

¹⁷ Kolejnym przykładem działań zakotwiczących uchodźców w społecznościach lokalnych są akcje sadzenia drzew. Organizuje je wiele NGO’ów m.in. w Turcji, a także są one popularne wśród organizacji z innych krajów, które m.in. brały udział w projekcie “The International Cooperation for Rehabilitation...”. Akcje te odbywają się zatem w Grecji – miasto Larissa, czy w Albanii – w Tiranie. Dzięki temu typowi działań, uchodźcy i uchodźczynie mają okazję współpracować z mieszkańcami i dać coś od siebie społecznościom lokalnym. Sadzenie drzew można potraktować jako symbol przejścia od poczucia tymczasowości i obcości (obu grup wobec siebie – przyjmującej i nowo przybyłych) ku swojskości i uspołnieniu, co wpisuje się w metodologię zakotwiczenia.

im w takiej sytuacji wsparcie (bo już nie pomoc), można zaliczyć także do metody zakotwiczenia. Działalność ENSAR polega na prowadzeniu edukacji obywatelskiej, zdrowotnej i zawodowej. Zajęcia oferowane kobietom to treningi rozmaitych kompetencji. Centrum zapewnia także zajęcia z kultury i sportu. Szczególna grupa Syryjek – dotkniętych przemocą – może znaleźć schronienie w specjalnych schroniskach, co jest z kolei pomocą na poziomie standardów przyjętych w społeczności międzynarodowej.

Konkluzje

Udział w projekcie “The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe” dał nam sposobność zetknięcia z programami odnoszącymi się w praktyce do kwestii pomocy i integracji uchodźczyń. Jednak trzeba skonstatować, że program turecki, toczący się we współpracy z innymi krajami z bardzo zróżnicowanym doświadczeniem w tych kwestiach (jak Grecja, Albania, Rumunia, Łotwa, Czechy i Polska), trudno określić jako wyjątkowy czy operujący specjalnymi środkami i mechanizmami dobranymi ze względu na specyfikę sytuacji bycia uchodźczynią (kobietą w sytuacji uchodźstwa), a nie uchodźcą (mężczyzną w sytuacji uchodźstwa). Ważne jest bowiem, aby pamiętać nie tylko o uwarunkowaniach kulturowo-społeczno-prawnych i politycznych, które stoją za modelami kobiecości reprezentowanymi przez uchodźczynie, lecz także o wzorach i rolach kobiecych obowiązujących w krajach przyjmujących. Naszym zdaniem również ten aspekt ma wpływ na odpowiedź na stawiane przez nas pytanie, czym jest integracja uchodźczyń i jak możliwe jest włączanie ich do kultury krajów pobytu zgodnie z modelami integracji proponowanymi w UE, a przejmowanymi w jakimś stopniu przez Turcję.

Zestawienie różnych typów integracji, począwszy od tzw. francuskiego po skandynawski, przechodząc do praktyki zakotwiczenia, pokazuje, że właśnie trzecia z wymienionych propozycji – polegająca na obopólnej pracy nad włączeniem do społeczności (a to jest pierwszym krokiem do włączenia do nowego społeczeństwa) – może przynieść pozytywne efekty, także czy przede wszystkim w stosunku do przybyszek. Jest to bowiem podejście, które – ogólnie rzecz ujmując – bazuje na szukaniu punktów styku przez obie strony, mobilizując je do tego niemal w równym stopniu, gdzie odkrywanie wspólnych mianowników jest zarówno pracą indywidualną, jak i zbiorową. Owa indywidualna droga jest bardzo ważna dla kobiet, których uchodźcza biograficzna trajektoria naznaczona jest często traumatycznymi

tabu i stygmatami, powodującymi, że kobiety mogą być powtórnie i podwójnie wiktymizowane – również we własnej grupie.

Dlatego też naszym zdaniem, odpowiedź na kolejne stawiane przez nas pytanie: czy kobiety potrzebują specjalnych programów, jest twierdząca. Fakt społeczny bycia kobietą w sytuacji uchodźstwa jest tym czynnikiem, który rozstrzyga pozytywnie odpowiedź na owo pytanie, w tym w kontekście projektu, w jakim brałyśmy udział, pomimo pewnej deklaratywności ze strony jego tureckiego lidera.

Z pewnością, aby owej deklaratywności było mniej, a więcej dobrych i skutecznych praktyk inkluzyjnych wobec uchodźczyń (praktyk zarazem obniżających próg dystansu osób przyjmujących), modele integracji proponowane przez państwa przyjmujące i stosowane przez UE powinny uwzględniać perspektywę genderową. Jednym z celów owych programów powinno być również wnikliwe naukowe rozpoznanie sytuacji uchodźczyń w konkretnym społeczeństwie i społeczności, wyodrębnienie ich z grupy uciekinierów, migrantów itp. Powinno to polegać na współdziałaniu samych uchodźczyń i np. tych organizacji, które im pomagają, w owym badaniu i poznaniu. Z naszego tekstu wynikają zatem nie tylko wnioski, lecz także postulaty. Po pierwsze, programy integracji powinny być przemodelowane w stronę praktyki społecznego zakotwiczenia, odchodząc od paradygmatu adaptacji czy asymilacji. Po drugie, system pomocy powinien być elastyczny, nastawiony na potrzeby i zasoby jednostki pod warunkiem, że jednostka, jaką jest kobieta – uchodźczyni, w kulturze przyjmującej będzie postrzegana poza pryzmatem stereotypów genderowych, co wymaga przepracowania w owej kulturze jej własnego stosunku do „własnych” kobiet.

Warto zauważyć, że uchodźczyń nie należy uznawać tylko za bierne ofiary. Polityki integracyjne powinny zmierzać do wzmocnienia ich pozycji i niezależności, dostosowując usługi i środki integracyjne, świadczone przez instytucje publiczne i organizacje pozarządowe, do szczególnych potrzeb różnych kobiet. Pozwoliłoby to stać się im aktywnymi uczestniczkami społeczeństwa przyjmującego. Polityka mająca na celu zagwarantowanie ich praw nie może być neutralna płciowo, gdyż w przeciwnym razie będzie skazana na niepowodzenie. Płeć nie jest bowiem elementem neutralnym, ale stanowi jeden z głównych wymiarów dyskryminacji, z jaką muszą radzić sobie uchodźczynie (Sansonetti 2016: s. 48–49). Podczas jednego ze spotkań tureccy koordynatorzy projektu z Gaziantep stwierdzili: „najwyższy czas, abyśmy zrozumieli, że problem migracji nie jest problemem do rozwiązania, ale rzeczywistością, którą należy zarządzać”.

Oktawia Braniewicz – doktorantka w Katedrze Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych WPiA UŁ. Uczestniczka licznych konferencji na szczeblu ogólnopolskim i międzynarodowym. Autorka publikacji związanych z prawami człowieka oraz prawem międzynarodowym.
Adres e-mail: oktawiabraniewicz@gmail.com

Oktawia Braniewicz – a PhD student at the Department of Public International Law and International Relations. She participated in many conferences at the national and international level. She is the author of publications related to human rights and international law.
E-mail: oktawiabraniewicz@gmail.com

Inga B. Kuźma – doktor habilitowana nauk humanistycznych w dyscyplinie antropologia kulturowa, profesor UŁ. Pracuje w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej na Uniwersytecie Łódzkim. Jej zainteresowania badawcze dotyczą: metodologii antropologii zaangażowanej oraz *praxis* antropologii interwencyjnej i publicznej; zajmuje się wykluczeniem i włączaniem społecznym, studiami kobiecymi i *herstory*.
Adres e-mail: inga.kuzma@uni.lodz.pl

Inga B. Kuźma – habilitated doctor, an associate professor of cultural anthropology at the Institute of Ethnology and Anthropology of Culture, University of Łódź. Her research concerns the methodological problems of involved anthropology and *praxis* of public and interventional anthropology; she is interested in social exclusion and inclusion, women's studies and *herstory*.
E-mail: inga.kuzma@uni.lodz.pl

Karolina Mirys-Kijo – ukończyła Studia na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych UŁ o specjalizacji Orientalnej. Pracę doktorską obroniła na Wydziale Filologicznym. Jest autorką książki *Kulturowe uwarunkowania mody oraz wpływ Zachodu na strój współczesnej muzułmanki*, a także artykułów związanych z tematyką świata arabsko-muzułmańskiego.
Adres e-mail: mirys.karolina@gmail.com

Karolina Mirys-Kijo – graduated from the University of Lodz, Faculty of International and Political Studies, Oriental specialisation. She defended doctoral thesis on the Philological Faculty. She is an author of *Cultural fashion conditions and the Western influence to dress of modern female Muslim* and articles about arabic-muslim world.
E-mail: mirys.karolina@gmail.com

Edyta Pietrzak – doktor habilitowana nauk społecznych w dyscyplinie nauk o polityce. Pracuje w Instytucie Nauk Społecznych i Zarządzania Technologiami Politechniki Łódzkiej. Zajmuje się teoriami społeczeństwa obywatelskiego, peryferiami i marginaliami sfery publicznej oraz polityką różnorodności.
Adres e-mail: edyta.pietrzak@p.lodz.pl

Edyta Pietrzak – habilitated doctor, an associate professor of political science at the Institute of Social Sciences and Management of Technologies at the Lodz University of Technology. She is interested in civil society theories, peripheries and marginalities of the public sphere and politics of diversity.
E-mail: edyta.pietrzak@p.lodz.pl

Bibliografia

- BÄCKER Roman, CZECHOWSKA Lucyna, GADOMSKA Grażyna, GAJDA Joanna, GAWRON-TABOR Karolina, GIEDZ Maria, KASPROWICZ Dominika, MATEJA Magdalena, PŁOTKA Bartosz, RAK Joanna, SEKLECKA Aleksandra, SZEWCZAK Wiktor, WINCŁAWSKA Maria, WOJCIECHOWSKA Jagoda (2016), *Metodologia badań politologicznych*, Warszawa.
- BENHABIB Seyla (1998), On European citizenship: Replies to David Miller, <https://www.dissentmagazine.org/article/on-european-citizenship-replies-to-david-miller> (28.02.2018).
- BENHABIB Seyla (2002), *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton.
- BENHABIB Seyla (2015), *Prawa innych. Przybysze, rezydenci i obywatele*, Warszawa.
- BLOCH Natalia (2012), *Integracja cudzoziemców spoza UE w Poznaniu*, w: Paweł Kaczmarczyk, Magdalena Lesińska (red.), *Krajobrazy migracyjne Polski*, Warszawa.
- BÖHNE Michaela (2010), *Der EU-Beitritt der Türkei: Sind die Türkei und die Europäische Union bereit für einen Beitritt?*, Norderstedt.
- CHERUBINI Francesco (2015), *Asylum Law in the European Union*, New York.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2004), *Common Basic Principles on Immigrants Integration. Press Release, 2618th Council Meeting Justice and Home Affairs*, Brussels.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2007), Council Decision of 25 June 2007 Establishing the European Fund for the Integration of Third-country Nationals for the Period 2007 to 2013 as Part of the General Programme “Solidarity and Management of Migration Flows” (2007/435/EC), Brussels.
- CRESWELL John W. (2013), *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Kraków.
- DA LOMBA Sylvie (2004), *The Right to Seek Refugee Status in the European Union*, Antwerp–Oxford–New York.
- DECLARATION ON PROMOTING CITIZENSHIP (2015) and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education, Paris 12.03.2015, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/news/2015/documents/citizenship-education-declaration_en.pdf (17.03.2018).
- DEKLARACJA NOWOJORSKA (2016) w sprawie uchodźców i migrantów przyjęta dnia 19 września 2016 roku, <http://goo.gl/2V0Zir> (03.03.2018).

- DEPUTY SECRETARY-GENERAL'S REMARKS (2016) at Closing Session of High-Level Plenary Meeting on Addressing Large Movements of Refugees and Migrants [as prepared for delivery], <https://www.un.org/sg/en/content/dsg/statement/2016-09-19/deputy-secretary-generals-remarks-closing-session-high-level> (03.03.2018).
- DYREKTYWA RADY 2001/40/WE (2001) z dnia 28 maja 2001 r. w sprawie wzajemnego uznawania decyzji o wydalaniu obywateli państw trzecich, L 149/34 z 02.06.2001 r.
- DYREKTYWA RADY 2003/9/WE (2003) z dnia 27 stycznia 2003 r. ustanawiająca minimalne normy dotyczące przyjmowania osób ubiegających się o azyl, Dz. U. UE. L 2003 Nr 31.
- DYREKTYWA RADY 2004/83/WE (2004) z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych norm dla kwalifikacji i statusu obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako uchodźców lub jako osoby, które z innych względów potrzebują międzynarodowej ochrony oraz zawartości przyznawanej ochrony, [http://orka.sejm.gov.pl/Drektywy.nsf/all/32004L0083/\\$File/32004L0083.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Drektywy.nsf/all/32004L0083/$File/32004L0083.pdf) (02.03.2018).
- EUROPEAN COMMISSION (2001), Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on an Open Method of Coordination for the Community Immigration Policy, COM (2001) 387 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2005a), Communication from the Commission to the Council and the European Parliament of 10 May 2005 – The Hague Programme: Ten Priorities for the Next Five Years. The Partnership for European Renewal in the Field of Freedom, Security and Justice, COM (2005) 184 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2005b), Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Common Agenda for Integration Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union, COM (2005) 389 final.
- EUROPEJSKA KONWENCJA PRAW CZŁOWIEKA (1950) z 1950 roku, Dz. U. 1993, Nr 61 poz. 284.
- EUROPEJSKI PROGRAM (2015) w zakresie migracji, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_pl.pdf (30.03.2018).

- EUROPEJSKIE POROZUMIENIE (1980) dotyczące przekazania odpowiedzialności za uchodźców, podpisane 16 października 1980 roku w Strasburgu, Dz. U. 2005, Nr 225, poz. 1931.
- FRASER Nancy (2005), *Sprawiedliwość społeczna w epoce polityki tożsamości: redystrybucja, uznanie, uczestnictwo*, w: Nancy Fraser, Axel Honneth (red.), *Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna*, Wrocław.
- FUNDUSZE MSWIA (WWW), <https://fundusze.mswia.gov.pl/ue/fundusze/wdrazanie/solid-program-ogolny-so/europejski-fundusz-na/9083,Europejski-Fundusz-na-rzecz-Uchodzcow-EFU.html> (01.0.2018).
- FURNIVALL John Sydenham (1939), *Netherlands India: a study of plural economy*, Cambridge.
- FURNIVALL John Sydenham (1948), *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge–New York.
- GENDER EQUALITY (2104) in Syrian Arab Republic, OECD Development Centre SIGI.
- GENDER-BASED VIOLENCE (2013) and Child Protection Among Syrian Refugees in Jordan, UN Women.
- GÓRAK-SOSNOWSKA Katarzyna (2011), *Arabska Wiosna niejedno ma imię*, <https://liberte.pl/arabska-wiosna-niejedno-ma-imie/> (13.10.2017).
- GRZYMAŁA-KAZŁOWSKA Aleksandra (2013), *Od tożsamości i integracji do społecznego zakotwiczenia – propozycja nowej koncepcji teoretycznej*, „CMR Working Papers”, nr 64 (122), <http://hdl.handle.net/10419/140847> (10.10.2017).
- HANSON, William E., CRESWELL John W., PLANO CLARK Vicki L., PETSKA Kelly S., CRESWELL David J. (2005), *Mixed Methods Research Designs in Counseling Psychology*, “Journal of Counseling Psychology”, vol. 52(2).
- HONNETH Axel, FRASER Nancy (2005), *Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna*, Wrocław.
- KOMUNIKAT PRASOWY KOMISJI EUROPEJSKIEJ (2011) z dnia 27 lipca 2017 roku: „UE inauguruje nowy program humanitarny na rzecz integracji i zakwaterowania uchodźców w Grecji“ IP/17/2121, europa.eu/rapid/press-release_IP-17-2121_pl.pdf (01.03.2018).
- KONWENCJA DOTYCZĄCA STATUSU UCHODźCÓW (1951) sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 roku, Dz.U. 1991 nr 119 poz. 515.
- KONWENCJA O OCHRONIE PRAW CZŁOWIEKA (1950) i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, Dz. U. 1993, Nr 61 poz. 284.

- KONWENCJA O PRAWACH DZIECKA (1989) przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 roku, Dz. U. 1991, Nr 120, poz. 526.
- KONWENCJA W SPRAWIE LIKWIDACJI (1966) wszelkich form dyskryminacji rasowej, otwarta do podpisu w Nowym Jorku 7 marca 1966 r., Dz. U. 1969, Nr 25, poz. 187.
- KONWENCJA W SPRAWIE ZAKAZU STOSOWANIA TORTUR (1984) oraz innego, okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania z 10 grudnia 1984 roku, Dz. U. 1989, Nr 63, poz. 378.
- KONWENCJA WYZNACZAJĄCA PAŃSTWO (1990) odpowiedzialne za rozpatrywanie wniosków o azyl złożonych w jednym z państw członkowskich wspólnot europejskich, sporządzona w Dublinie dnia 15 czerwca 1990 roku, Dz. U. 2005, Nr 24, poz. 194.
- KRZYŻAK Lesław (2016), *Uregulowania statusu uchodźcy w konwencjach międzynarodowych*, w: Wiesław Pływaczewski, Marek Ilnicki (red.), *Ochrona praw człowieka w polityce migracyjnej Polski i Unii Europejskiej*, Olsztyn.
- KYMLICKA Will (2006), *Liberal Nationalism and Cosmopolitan Justice*, w: Seyla Benhabib, *Another Cosmopolitanism*, Oxford.
- LEPSZA OCHRONA UCHODŹCÓW W UNII I NA ŚWIECIE (2016), Propozycje rozwiązań UNHCR mających na celu odbudowę zaufania poprzez lepsze zarządzanie, partnerstwo i solidarność, <http://www.refworld.org/cgi-bin/tehis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5893352b4> (03.03.2018).
- LIVING UNDER SIEGE (2014) (WWW), <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=14262&LangID=E> (05.03.2018).
- ŁODZIŃSKI Sławomir, GRZYMAŁA-KAZŁOWSKA Aleksandra (2011), *Koncepcje, badania i praktyki integracji imigrantów. Doświadczenia polskie w europejskim kontekście*, „Studia Migracyjne. Przegląd Polonijny”, t. 37, nr 2.
- MATUSZ-PROTASIEWICZ Patrycja (2013a), *Rosnąca rola poziomu lokalnego w kreowaniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej*, “Central and Eastern European Migration Review” Vol. 2, nr 2.
- MATUSZ-PROTASIEWICZ Patrycja (2013b), *Wielopoziomowe zarządzanie migracjami. Rola Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich w kształtowaniu polityki integracyjnej w Polsce*, Wrocław.
- MIĘDZY Narodowy Pakt Praw (1966) obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku, Dz. U. 1977, Nr 38, poz. 167.

- MILES Robert, THRÄNHARDT Dietrich (red.), (1995), *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*, London.
- NADGRODKIEWICZ Sylwia (2010), *Seyla Benhabib – feminizm i polityka*, Wrocław.
- NIESIOBĘDZKA Małgorzata (2002), *Spoleczne reprezentacje obcego kapitału*, „Przełęcz Psychologiczny”, t. 45, nr 1.
- PĘDZIWIATR Konrad (2005), *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Kraków.
- PLANO CLARK Vicki L., CRESWELL John W. (2008), *The Mixed Methods Reader*, Thousand Oaks.
- PLEWKO Jadwiga (2010), *Warunki integracji imigrantów ze społeczeństwem przyjmującym w wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Roczniki Nauk Społecznych”, t. 2(38).
- POMOC UCHODŹCZYNIOM PO DOŚWIADCZENIU PRZEMOCY (2016) ze względu na płeć, Warszawa.
- PROPOSAL FOR A COUNCIL RECOMMENDATION (2018) on promoting common values, inclusive education, and the European dimension of teaching, COM 23 final 2018/0007 (NLE), Brussels, <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/recommendation-common-values-inclusive-education-european-dimension-of-teaching.pdf> (17.03.2018).
- PROTECTION AND RISKS FOR WOMEN AND GIRLS (2016) in the European refugee and migrant crisis, Geneva–New York.
- PRZYBYŚLAWSKA Katarzyna (red.) (2013), *Cudzoziemcy szczególnej troski w Polsce: identyfikacja, detencja, orzecznictwo – analiza Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć*, Kraków.
- REGIONAL REFUGEES AND MIGRANT (2016) response plan for Europe, <http://www.unhcr.org/partners/donors/589497d07/2017-regional-refugee-migrant-response-plan-europe-january-december-2017.html> (01.02.2018).
- REPORT OF THE INDEPENDENT INTERNATIONAL COMMISSION of Inquiry of the Syrian Arab republic 2011–2016 (WWW), <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/iicisyrria/pages/independentinternationalcommission.aspx> (01.02.2018).
- REZOLUCJA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO (2017) z dnia 5 kwietnia 2017 r. w sprawie rozwiązań dotyczących przepływu uchodźców i migrantów: rola działań zewnętrznych UE (2015/2342(INI)), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc>.

- do?type=TA&reference=P8-TA-2017-0124&language=PL&ring=A8-2017-0045 (03.03.2018).
- SANSONETTI Silvia (2016), Female refugees and asylum seekers: the issue of integration, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556929/IPOL_STU\(2016\)556929_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/556929/IPOL_STU(2016)556929_EN.pdf) (01.02.2018).
- SASNAL Patrycja (red.) (2015), *Niekontrolowane migracje do Unii Europejskiej*, Warszawa.
- SŁOWIK Aneta (2012), *Trajektoria uczenia się emigrantów w sytuacji doświadczania „zawieszenia” (floating). Ku rozumieniu poradnictwa międzykulturowego*, „Studia Poradnicze”, t. 1.
- SŁUBIK Katarzyna (red.), (2013), *Ochrona migrantek przed przemocą w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej. Analiza prawno-porównawcza*, Warszawa.
- SOMERS Margaret R. (2008), *Genealogies of Citizenship. Markets, Statelessness and the Rights to have Rights*, Cambridge–New York.
- SROKA Jacek (2009), *Deliberacja i rządzenie wielopasmowe. Teoria i praktyka*, Wrocław.
- STATYSTYKA DOTYCZĄCA migracji i populacji migrantów (2017), (WWW), http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl (09.03.2018).
- SZAHAJ Andrzej (2004), *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Kraków.
- THE EMERGENCY SOCIAL SAFETY NET (ESSN): Providing cash to the most vulnerable refugees in Turkey (WWW), https://ec.europa.eu/echo/essn_en (12.12.2017).
- TUE, Traktat o Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012.
- TURKEY: REFUGEE CRISIS (2017) (WWW), http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/turkey_syrian_crisis_en_1.pdf (12.12.2017).
- UNHCR’S POLICY ON OLDER REFUGEES (2000) 19 April 2000 (Annex II of the Draft Report of the Seventeenth Meeting of the Standing Committee [29 February – 2 March 2000]), <http://www.unhcr.org/4e857c279.html> (2.03.2018).
- UNITED NATIONS. ECONOMIC AND SOCIAL COMMISSION FOR ASIA AND THE PACIFIC (2001), *Strengthening Policies and Programmes on Social Safety Nets: Issues, recommendations and Selected Studies*, Social Paper No.8
- VATANDAŞ Selim (2016), *Avrupa’ya Göçmen Akışı ve Türkiye’de Göç Politikaları*, <http://ilke.org.tr/sites/default/files/yayin/pdf/bilgi-analiz/avrupaya-gocmen-akisi-turkiyede-goc-politikalari-pdf-ilke-org-tr.pdf> (31.03.18).

WESTRA Laura, JUSS Satvinder, SCOVAZZI Tullio (2016), *Towards a Refugee Oriented Right of Asylum*, New York.

WHO (WWW), <http://www.who.un.org.pl/aktualnosci.php?news=119> (12.03.2018).

WOMEN ALONE – the Fight for Survival by Syrian Refugee Women, UNHCR (2014) (WWW), <https://www.unhcr.org/ar/53bb8d006.pdf> (12.03.2018).

WYWIAD Z PROF. Romanem Wieruszewskim (WWW), <http://www.tolerancja.pl/?o-miedzynarodowej-ochronie-uchodzcow>, 300 (03.03.2018).